

Айдарбек Қ.Ж., Сүйерқұл Б.М.

**Когнитивтік терминаным
концепциясындағы дискурс
мәселелері**

Бұл мақалада когнитивтік терминанымның негізгі зерттеу нысаны мәселелері қарастырылып, терминологиялық бірліктердің дискурсивтік табиғаты талданады. Когнитивтік терминанымның нысаны күрделі, кешенді когнитивтік-коммуникативтік құбылыс болуы тиіс екені және ол когнитивтік үдерістерді коммуникация барысында және оның таңбаның семантикалық даму нәтижелерінің тіркелуімен байланыста қарастырылуы қажеттілігі анықталады. Нәтижесінде, мынадай қорытынды жасалады; бұл тұста мынадай жайттар ескерілуі тиіс: біріншіден, терминжасам үдерісі кәсіби қызметпен тығыз байланысты, мамандардың әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастарымен байланысты семиотикалық үдеріс болып табылады, екіншіден, тілдік тұлғаны қалыптастыруға бағытталған үдеріс, үшіншіден, тілдік таңбалардың дамуымен тығыз байланысты құбылыс т.б. Сонымен, терминжасамды коммуникативтік үдерістердің басқа да қызмет түрлерімен қатынасқа түсетінін және оларды когнитивтік үдерістермен тығыз байланыста қарастыру керек.

Түйін сөздер: дискурс, когнитивтік-коммуникативтік құбылыс, терминжасам үдерісі, когнитивтік терминаным.

Aydarbek K.Zh., Suyerkul B.M.

**Issues of discourse in the concept
of cognitive terminology**

The article deals with the main object of study of cognitive terminology, analyzed discursive basis of terminological units. It is argued that the main object of cognitive terminology should be difficult, complex cognitive and communicative phenomenon, and at the same time cognitive data communications processes necessary to examine closely with the light of the semantic development of characters. The study made the following conclusions: the study of these phenomena must be strictly taken into account, firstly, the fact that the term educational process is the semiotic process closely interrelated with the professional activities and socio-cultural relations between professionals, and secondly, it is a process focused on the formation of a language personality, thirdly, it is a phenomenon associated with the development of linguistic signs. Thus, the term educational processes should be seen in the interdependence of communicative and cognitive processes.

Key words: discourse, cognitive and communicative phenomenon, the term learning process, cognitive terminology.

Айдарбек К.Ж., Сүйерқұл Б.М.

**Проблемы дискурса
в концепции когнитивного
терминоведения**

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся основного объекта изучения когнитивного терминоведения, аналируется дискурсивная основа терминологических единиц. Утверждается, что основным объектом когнитивного терминоведения должно быть сложное, комплексное когнитивно-коммуникативное явление, и вместе с тем данные когнитивные процессы коммуникации необходимо исследовать в тесной взаимосвязи с учетом результатов семантического развития знаков. В результате исследования сделаны следующие выводы: при изучении данных явлений необходимо строго учитывать, во-первых, то что, терминообразовательный процесс – это семиотический процесс тесно взаимосвязанный с профессиональной деятельностью и социально-культурными взаимоотношениями между специалистами, во-вторых, это процесс ориентированный на формирование языковой личности, в-третьих, это явление, связанное с развитием языковых знаков. Таким образом, терминообразовательные процессы должны рассматриваться во взаимоотноисленности коммуникативных и когнитивных процессов.

Ключевые слова: дискурс, когнитивно-коммуникативное явление, терминообразовательный процесс, когнитивное терминоведение.

КОГНИТИВТІК ТЕРМИНАНЫМ КОН- ЦЕПЦИЯСЫНДАҒЫ ДИСКУРС МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі таңда когнитивтік терминанымның негізгі міндеті тілдің кез келген таңбасына тән, оның ішінде терминге де қатысты коммуникативтік үдерістердің когнитивтік тетіктері мен семантикалық даму заңдылықтарын зерттеу болып табылады. Жалпы әлемдік терминаным тарихында оның басты зерттеу нысаны ретінде термин саналатыны белгілі. Алайда терминаным саласының қалыптасқалы бері термин анықтамасының үнемі өзгеріске ұшырауы, нәтижесінде зерттеу нысанының кеңейе түсуінің тұрақты үрдісі байқалады. Өйткені, бір қырынан қарағанда термин тілдің бастапқы таңбасы, яғни алғашқы аталым нәтижесі, сонымен бірге термин табиғи таңбаға қатысты қайта кодталған таңба, екіншілік сипатты білдіреді. Бұл ретте тағы бір айта кететін жайт, термин екінші аталымның екінші тілдік таңбасы да болып табылады (мұндай жағдайда термин семантикалық деривация нәтижесінде пайда болады).

Сонымен бірге термин мәтін туындысы да бола алады (бұл ретте де термин екінші аталым нәтижесі, себебі алғашқы аталым ретінде мәтіннің өзі көрініс береді, яғни термин синтаксистік деривация, дефинициялық сөзжасам нәтижесі). Терминжасам үдерістерінің осылайша түсінілуіне терминанымның даму қисыны, терминді зерттеудің әдістер эволюциясы негіз болады. Терминанымның тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңінде, оның негізгі зерттеу нысаны арнаулы немесе тарсалалық сөздіктерде тіркелген термин сөздер кеңінен қарастырылып, ал терминшілердің басты мақсаты салалық терминологияларды реттеу мен стандарттаудың жаңа әдістері мен тәсілдерін іздестіру болып табылатын.

Терминанымның функционалдық бағытта даму кезеңінде термин ерекше қызмет атқаратын сөз ретінде зерттеліп, басты зерттеу нысаны түрлі түсіндірме сөздіктерде «термин» немесе «арнаулы мағына» шартты белгілерімен берілетін көпмағыналы сөздің бір мағынасы болды. Осыған орай зерттеушілер семантикалық деривация құбылысын енгізді, сондай-ақ ең бір өнімді әрі кең зерттеу тәсілі ретінде лексикалық бірліктердің жаңа мағыналарының пайда болу үдерістерін қарастыруға мүмкіндік туғызатын диахронды әдіс танылды. Терминологияның осы бағытта жүргізілген зерттеулерінде терминологиялық

жүйелердің қалыптасуы кезеңдерінде ең өнімдісі терминжасамның семантикалық тәсілі екендігі анықталды [1;2].

Терминтанымның дамуының келесі кезеңдерінде қазақ терминографиясының ғылыми зерттеу бағыты ретінде қалыптасуына алғышарт болатын терминографияның жүйелік ұғымдарына, яғни метақұрылымына, оның қарастыратын зерттеу нысандарына, жалпы сөздіктің құрылымдық ерекшеліктеріне, қазақ терминографиясының тарихындағы сөздіктерге тоқталып, талдау жасауға ұмтылыс жасалды [3]. Сонымен бірге осы уақыт аралығында ғылыми метатіл құрылымына, терминологиялық бірліктердің түсіндірме және ғылыми салалық сөздіктерде берілу ерекшеліктеріне арналған зерттеулер жүргізілді [4].

Алғаш рет тіл білімінде қазақ терминтанымның лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері мен прагматикалық қызметіне зерттеу жүргізген еңбек 2007 жылы С.С.Исақованың авторлығымен жарық көрді. Бұл еңбекте қазақ терминтанымның когнитивтік-коммуникативтік аспектілері, ғаламның тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесінің арақатынасы, қазақ тіліндегі терминдердің ақпараттық табиғаты, қазақ тіліндегі терминдердің құрылымдық, жүйелік сипаты, қазақ тіліндегі терминдердің концептуалдық өрісі, когнитивтік парадигмадағы терминологиялық лексиканың көрінісі, «кәсіби тілдік тұлға» терминтанымның когнитивтік категориясы, терминологиялық атау берудің уәжділік аспектісі мәселелері қарастырылды [5].

Соңғы кездері термин мәтін, екінші аталым туындысы, синтаксистік деривация нәтижесі ретінде қарастырыла бастады [6]. Яғни мәтіндер зерттеу нысанына айналып, термин мәтін ықшамдалуының нәтижесінде пайда болады және дефиниция атауы болып табылады деген қорытындылар жасалды [7]. Аталған еңбекте: «Дефиниция ғылым тілі үшін маңызды екені анық, онда анықталатын нысан туралы адам білімі көрініс табады. Дефиницияның мағыналық бөлігінің негізінде адамның қоршаған ортаны тану процесі бар. Дефиницияның нысандары ғылым құрамына еніп, ғылыми білім құрылымында ұғым, термин, болжам түрінде қызмет атқарады. Осыған сәйкес дефиниция когнитивтік қызметті де атқарады, ол нысан туралы білімді бекітеді және коммуникативтік қызметі арқылы табиғи тіл терминологиялық бірліктерінің мағынасын анықтап, адамдардың өзара түсінісуіне мүмкіндік жасайды, ал дефиницияның кумулятивтік қызметі белгілі нысанды ұзақ уақыт аралығында

зерттеп, оның қолданылуына ғылыми процесс барысында жағдай жасайды», – деп көрсетіледі [7, 8].

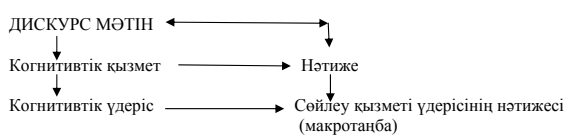
Бұл бағыттағы зерттеулер терминнің динамикалық қасиеттерін қарастыруымен ерекшеленеді. Біздің ойымызша терминдерді зерттеудің әдіснамалық эволюциясында айрықша орын алатын зерттеулер қатарына мәтіннің белгілі бір когнитивтік-коммуникативтік жағдайда (белгілі бір коммуникативтік жағдаятта) қалыптасу үдерісін қарастыратын еңбектер болуы тиіс. Себебі терминнің семиотикалық сипаты, танбалық қызметі әлеуметтік субъектілердің практикалық қызметінің бір компоненті ретінде уәжді және мақсатты адам тілдесімінің жүйесінде ғана қарастырылуы қажет. Сондықтан да терминология саласында жүргізілген соңғы зерттеулерде терминжасамның күрделі, екі кезеңнен тұратын үдеріс екендігі дәлелденеді: мәтін жасалуы және мәтіннің ықшамдалу үдерісінің нәтижесінде пайда болатын таңба (термин).

Осымен байланысты терминжасам үдерістерінің семиотикалық аспектіде зерттелуі осы кезге дейін қалыптасқан терминжасамға байланысты ой-пікірлерді толықтырып, оның күрделі екі кезеңнен тұратындығын анықтайды. Бұған қоса аталған бағыттағы зерттеулер терминжасам үдерісін коммуникативтік жағдаят, адресат факторы, автордың коммуникативтік мақсат-ниеті, нысанды игеріп, танып білу деңгейі, ішкі терминжасам факторлары (бұл әдетте экстралингвистикалық факторлар ретінде қарастырылып келген) тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Яғни терминжасам семиотикалық аспектіде қарастырылғанда, мақсатты динамикалық үдеріс ретінде көрініс беріп, эволюциялық тұрғыдан табиғи таңбаның жаңа, күрделі тілдік таңба – термин жасау мақсатындағы қайта кодталу үдерісі болып табылады.

Лингвистикалық зерттеулерде мұндай кешенді құбылыс ретінде дискурс қарастырылып келеді. Сондықтан да, біздің ойымызша, когнитивтік терминтанымның да негізгі зерттеу нысаны дискурс болуы қажет. Дегенмен дискурс ұғымының күрделілігі мен көпқырлылығы оған қатысты бірнеше түрлі теориялар мен концепциялардың қалыптасуына алып келді. Мәселен, Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина сияқты ғалымдар дискурс ұғымын талдау барысында үш оның методологиялық концепциясын анықтайды: *формалды* (ауызша-ауыз екі формадағы байланысты мәтін, диалог, айтылымдар, жазбаша немесе ауызша сөйлеу туындысы: сөйлеу актілері, сөйлеу эт-

нографиясы және т.б.); *семантикалық* (дискурстың қызметтері, ойлау тәсілдері, сөйлеу қызметі және т.б.); *прагматикалық* (сөйлеу жағдаяты, сөйлеуші мен тыңдаушы, әлеуметтік акт және т.б.) [8]. Алайда, дискурс ұғымының анықтамасы көбіне ғалым Т.А.ван Дейк зерттеулері нәтижесінде қалыптасқаны баршаға мәлім: «Дискурс – әлеуметтік-мәдени әрекеттестіктің маңызды құрамдас бөлігі. Оның басты белгілері – мүдделер, мақсаттар, стильдер» [9, 53].

Сонымен дискурс ұғымы негізінен мынадай параметрлерден тұрады: «сөйлеуші – тыңдаушы», сөйлеудің/мәтіннің табиғи-жағдаяттық сипаты, сөйлеудің/мәтіннің әлеуметтік мәнмәтінге тәуелділігі, айтылымдар мен мағыналардың, іс-әрекеттердің ұйымдастырылу тәртібі, негізгі бірлік – әлеуметтік акт. Әрине, әлеуметтік акт ұғымының маңызы мәтін деңгейінде қарастырылады, өйткені ол мәтіндік қасиет, мәтін тұтастығы ретінде қабылданады. Сол себепті де ғылыми әдебиеттерде мәтін мен дискурс ұғымдарын шатастырып алу жағдайлары байқалады. Сондықтан да бұл екі ұғымның нақты белгілерін ажыратып беру қажет:

Сонымен, когнитивтік лингвистика тұрғысынан дискурс дегеніміз – үдерістік, қызметтік құбылыс. Осы тұрғыдан келгенде, айтылым, дискурс және мәтін ұғымдарының маңыздылығы ерекше. Бұл ретте ғалым Е.С.Кубрякова туынды бірліктерді «когнитивтік-дискурсивтік» құрылымдар деп анықтап, ең алдымен олардың динамикалық позициялар, қалыптасуы мен қызмет ету аспектісін коммуникативтік мәнмәтінде, сондай-ақ менталды лексикада да қарастырылуы қажет деп санайды [10, 429].

Автордың пайымдауынша, тілдің күрделі табиғаты күрделі зерттеулердің дүниеге келуін айқындайды, бұл мәселені әр дәуірде тек біржақты қабылдау мүмкін емес, ол үшін білім мен тәжірибе, пайым мен зерде, жады мен зейін қажет [10, 429]. Дискурс – сөйлеу барысында туындайтын, сөйлеу актісімен (аталым актісімен) тығыз байланысты тілдік құбылыс. Ал бұл актінің орындалуы сөйлеушінің іс-әрекеті болып табылады. Сондықтан да дискурс, бір жағынан, сөйлеуші қызметімен байланысты (тілді қолдануы), екінші жағынан, «оның бүкіл интен-

цияларымен, білімімен, мақсаттарымен, жеке тәжірибесі мен өзі атқаратын когнитивті-коммуникативтік үдерісті білу деңгейіне» байланысты болады [11, 15].

Кез келген терминжасам үдерісі әрқашанда жеке шығармашылық акті болып, бұл үдерістің орындалуы сөйлеушінің «заттар әлемі» мен «сөздер әлемі» туралы белгілі бір білімі болуын талап етеді. Яғни сөйлеушінің ақиқат болмыс пен тілдің жүйесі туралы білімі болуы қажет. Оның үстіне, сөйлеушінің номинатив адресаты мен терминжасамның орындалатын нақты «сыртқы» жағдайлары туралы да бағыт-бағдары мен ақпараты болуы тиіс. Таңбалану үдерісіне индивидтің әлеуметтік рөлі мен қоғамдағы белсенділігі, оның психика және мінезінің ерекшеліктері де әсер етеді.

Жеке тұлғаның осындай ақпаратты білу, жеке және қоғамдық тәжірибені іске асыру, жылдам ассоциативтік байланыстарды орындау (жүргізу) т.б. қабілеттеріне аталым үдерісінің нәтижесі мен жылдамдылығы тәуелді болады. Терминжасам субъектісінің жеке (индивидуалды) рөлінің маңыздылығын ескере отырып, дегенмен бұл үдерістің қоғамдық сипатын да мойындау қажет. Себебі субъектінің өзі тілдік тұлға ретінде сол тілдік қоғамның мүшесі болып, өзінің аталымдық және коммуникативтік мүмкіндіктерін қоғамдық орта жағдайында және сол қоғамның қажеттіліктеріне орай қызмет атқарады.

Терминжасам үдерісінің қоғамдық маңыздылығы, оған қатысушы сұхбаттасушыларға (сөйлеу коммуникациясының актісіне қатысушыларға) бағытталуымен ғана емес (екінші аталым), сонымен бірге жаңа атау (алғашқы аталым) тілдік ұжыммен немесе белгілі бір тілдік қауымдастықтың бір бөлігімен узуалды қабылдануы қажеттілігімен де айқындалады. Сол себепті аталым үдерісінің барлық кезеңдері де сол ұжымның тіршілік қарекетінің барлық салаларын көрсетуі, оны интерпретациялау формаларын анықтайтын ғаламның тілдік бейнесіне сәйкес келіп, ұлттық психология мен ұлттық мәдениет, этникалық салт-дәстүрлерді (әлеуметтік-тұрмыстық, діни және т.б.) өзіндік ерекшеліктерді айқындауы, белгілеуі қажет.

Аталым субъектісі ақиқат болмысты тілдік таңбалауда, оның тілдік материалдануын жүзеге асыру барысында сол тілге тән жіктелік-категориалды құрылым нұсқаларды пайдалануы тиіс. Кез келген аталатын нысан, ең алдымен, ақиқат болмыс элементі болып, көптеген қасиеттер мен қатынастардан тұрады. Ал бұл қасиеттер

мен қатынастар жалпы сол ақиқат болмыстың негізінде туындап, мынадай заңдылықтардан тұрады: әлем құрылымын айқындайтын жалпы және жеке заңдар мен қарым-қатынастар, материя дамуы (трансформация) мен оның тіршілік ету формалары, адамның қоршаған ортаға әсер етуіне байланысты материалдық дүние элементтерінің, материя формаларының табиғи қасиет-

тері. Осыдан мынадай қорытынды шығаруға болады: терминдер де «когнитивтік-дискурсивтік» құрылымдар болып табылады, олай болатын болса, олар да белігі бір коммуникативтік мәнмәтінде қарастырылуы тиіс. Сондықтан да когнитивтік терминанымның негізгі зерттеу нысаны ретінде дискурс құбылысы, терминнің дискурстық табиғаты болуы қажет.

Әдебиеттер

- 1 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
- 2 Күркебайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, 1998. – 205 б.
- 3 Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ терминографиясының ғылыми-теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. ... автореф. Алматы, 2007. – 40 б.
- 4 Алтайбекова Қ. Терминологиялық бірліктердің лексикографиялық сипаты. Филол. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2009. – 24 б.
- 5 Исақова С.С. Қазақ терминанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі (қоғамдық ғылымдар терминдері негізінде). Филол. ғыл. докт. ... автореф. Алматы, 2008. – 42 б.
- 6 Айдарбек Қ.Ж. Қазақ терминологиялық аталымының ономасиологиялық аспектісі. Филол. ғыл. докт. ... автореф. Алматы, 2009. – 52 б.
- 7 Досмаилова А. Қазақ терминологиялық дефиниция метамәтінінің семантикалық-құрылымдық сипаты. Филол. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2009. – 26 б.
- 8 Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, Филологический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997. – 245 с.
- 9 Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
- 10 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М., 2004. – 560 с.
- 11 Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 73-92.

References

- 1 Aitbaiuly O. Kazakh word: (Fundamentals of the Kazakh terminology) . – Almaty: Ruan, 1997. – 240 p.
- 2 Kurkebaiuly S. Terminization of the Kazakh vocabulary. . – Almaty, 1998. – 205 p.
- 3 Abdrasilov E. Scientific and theoretical foundations of the Kazakh terminography. Philology. PhD. Dr. Sci. ... Avtoref. – Almaty, 2007. – 40 p.
- 4 Altaybekova K. Lexicographical nature of terminological units. Philology. PhD. Candia. ... Avtoref. – Almaty, 2009. – 24 p.
- 5 Isakova S.S. Cognitive pragmatic aspect of the Kazakh term cognition (on the basis of the terms of the social sciences). Philology. PhD. Dr. Sci. ... Avtoref. – Almaty, 2008. – 42 p.
- 6 Aidarbek K.Zh. Onomasiological aspect of the Kazakh terminological nomination. Philology. PhD. Dr. Sci. ... Avtoref. – Almaty, 2009. – 52 p.
- 7 Dosmaïlova A. Semantic and structural nature of the Kazakh terminological definition metatext. Philology. PhD. Candia. ... Avtoref. – Almaty, 2009. – 26 p.
- 8 Kubryakova E.S., Demyankov V.Z., Pankrats U.G., Luzina L.G. A short dictionary of cognitive terms. – Moscow, Philological Faculty of Moscow State University. Lomonosova M.V., 1997. – 245 p.
- 9 Dake T.A. van. Language. Cognition. Communication. – M., 1989.
- 10 Kubryakova E.S. Language and Knowledge: On the way of learning the language: Parts of speech with a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world. – M., 2004. – 560 p.
- 11 Gak V.G. By the dialectic of semantic relations in language // Principles and methods of semantic research. – M., 1976. – 73-92 p.

